

Кіра ЛИСЕНКОВА

аспірант кафедри нагляду за додержанням законів
при проведенні досудового розслідування
Національної академії прокуратури України,
юрист 3 класу
kira_kazmina@mail.ru

УДК 343.13

РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН У ДОСУДОВОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Формування сучасної системи кримінального провадження неможливе без урахування історичного досвіду. Тому вивчення етапів розвитку кримінального процесу і, зокрема, становлення принципу змагальності сторін у досудовому кримінальному провадженні в законодавстві України відіграє важливу роль у його дослідженні, виявленні проблемних аспектів і напрацюванні пропозицій з удосконалення проведення досудового розслідування.

Історію кримінального процесу досліджували у своїх наукових працях О.В. Бобровський, М.Ф. Владимирський-Буданов, А.Я. Гаркави, Г.А. Джаншиєв, П.П. Захарченко, В.В. Землянська, К.Д. Кавелін, О.Ф. Кістяковський, С.В. Лунін, В.Т. Малярєнко, П.П. Музиченко, Н.П. Сиза, Б.Р. Стецюк, О.Ю. Татаров, О.І. Фойницький, О.І. Чистяков, М.О. Чельцов-Бебутов та інші. Безпосередньо змагальні засади під час проведення досудового розслідування вивчали Р.В. Багдасаров, В.В. Рогальська, К.Р. Сейтназаров, О.Г. Яновська.

Метою цієї статті є дослідження розвитку принципу змагальності сторін у досудовому кримінальному провадженні в законодавстві України.

На теренах нашої держави змагальність як форма кримінального процесу була відома за часів Київської Русі, в IX–X століттях, про неї йшлося у першому систематизованому зводі норм права «Руська правда». Характерною ознакою судочинства давньоруської

держави є неподільність кримінального та цивільного процесів. Також як такого не було досудового слідства і спеціальних органів, уповноважених на його проведення. Загальна форма процесу передбачала три стадії: встановлення відносин сторін, провадження суду і виконання рішення [1, 634].

Однак дехто з науковців наголошує, що такий поділ є досить умовним. Порядок судочинства в Київській Русі багато в чому залежав від того, чи спійманий злочинець на місці злочину або обвинувачується у злочині за допомогою «поклепу» [2, 665]. Встановлення відносин сторін, по суті, є досудовим провадженням. Цей етап можна розподілити на три стадії: 1) «заклич» – публічне звернення потерпілого «на торгу» до людей стосовно пропажі та її прикмет; 2) «звід» – ситуація, коли особа, у якої було знайдено чужу річ, оголошувала себе добросовісним набувачем і яка вказувала на того, в кого вона придбала річ, та, у свою чергу, могла вказати на третього. У межах общини чи міста позивач вів справу до кінця, до виявлення злочинця; 3) «гоніння сліду» – пошуки злочинця могли проводитися за залишеними ним слідами [3, 41]. Безумовно, наявність цих трьох стадій вказує на змагальний характер досудового провадження, оскільки ініціатива розслідування правопорушення належала потерпілому [2, 665], за скаргою якого розпочиналося кримінальне переслідування та який сам повинен був піклуватися про доставлення обвинуваченого до суду.

Також ознаками змагальності процесу за часів Київської Русі виступали: 1) наявність сторін – позивача і відповідача; 2) право потерпілого брати активну участь в розшуку злочинця (статті 32, 34 Поширеної Правди), можливість висунути поклеп, тобто обвинувачення на підставі непрямих доказів, право самостійно вилучити зниклу річ у всякого, в кого він її виявить (ст. 13 Поширеної Правди), можливість заявити вимогу про участь у гонінні сліду сусідів (ст. 77 Поширеної Правди, статті 11, 16 Короткої Правди); 3) право сторін шукати свідків (послухів та видоків) (статті 18, 21, 39 Короткої Правди); 4) виконання судом ролі посередника [4, 27–130].

Разом із зазначеними елементами кримінальному процесу часів Київської Русі притаманні й окремі риси процесу розшукового типу, оскільки інквізиційні методи застосовувалися у справах про злочини проти князівської влади. Князі та їх прибічники самостійно здійснювали розслідування і судили цих злочинців [5, 644]. Отже, для часів Київської Русі характерний обвинувально-змагальний тип процесу.

У 30-ті роки XII століття в Київській Русі настав період феодальної роздробленості, на її території утворилося близько п'ятнадцяти відносно самостійних князівств. Джерелами права виступали князівські церковні статути та статутні грамоти, які стосувалися питань державної та церковної влади, феодальних повинностей, питань адміністративного устрою. Важливе місце серед них займають Псковська та Новгородська судні грамоти. Дослідження цих нормативних документів свідчить про те, що вони здебільшого присвячені судоустрою та порядку судочинства. Водночас певні положення можна віднести і до змагальних засад під час збирання доказів. Зокрема, про змагальний характер процесу свідчать положення, відповідно до яких постраждалий, який оголосив про крадіжку, самостійно розшукує крадія та веде його до присяги (ст. 26 Псковської судної грамоти), а також порядок проведення зводу (статті 46, 54 Псковської судної грамоти). Разом із тим у ст. 24 встановлено активну роль суду, що не властиво змагальному процесу. Так, суд веде слідство, направляє своїх представників для з'ясування обставин справи [4, 357–368].

У ст. 36 Новгородської судної грамоти зазначено, що позивач повинен скласти спеціальну присягу про те, що відповідач є злочинцем, а якщо позивач відмовляється від складення такої присяги, він повинен самостійно врегулювати свої відносини з відповідачем (ст. 38 Новгородської судної грамоти), також заборонялися свавілля та розправа без суду. При цьому позивач може застосувати заходи з виклику до суду відповідача, а якщо позивач застосовує до відповідача насильство, справа вирішується без судового розгляду та приймається безсудна грамота, яка може бути вручена родичу або товаришу відповідача (ст. 40 Новгородської судної грамоти) [4, 318–320].

Наприкінці XIV – у першій половині XVII століття внаслідок входження значної частини території нинішньої України до складу Польського королівства й Великого князівства Литовського утворилася нова система джерел права. Кримінальний процес регламентувався спочатку нормами звичаєвого права, Руської правди, а згодом – великокнязівським законодавством – першим збірником литовського кримінального та кримінально-процесуального права – Судебником Казимира IV 1468 року, а також статутами 1529, 1566, 1588 років, збірниками магдебурзького права [6, 74]. Хоча відповідно до статутів Великого князівства Литовського кримінальний та цивільний процеси не були чітко розмежовані, але в них було передбачено обвинувальний процес, згідно з умовами якого потерпілий або його представник повинні були самі збирати докази та надавати їх до суду.

При вчиненні злочинів проти держави і церкви застосовувався слідчий процес [7, 15–16]. Функції розслідування виконували копні суди – спільні збори, до складу яких входили найбільш поважні члени громади. До їхніх функцій належали «гоніння сліду», тобто пошуки злочинця. Існувала також так звана гаряча копа – група сусідів, одним із обов'язків якої було проведення таких слідчих дій, як обшуки, опитування потерпілих і свідків. Таким чином, копне судочинство покладало на один орган здійснення слідчих, судових та виконавчих дій [6, 87–88], що є ознакою процесу розшукового типу.

Разом із тим науковці наголошують на таких позитивних рисах еволюції змагальної досудової форми процесу в цей період: становлення обов'язкового попереднього слідства в кримінальних справах, збір доказів та проведення слідства; початок формування інституту професійних суддів; упорядкування справи судового захисту, виділення адвокатської діяльності як професії [8, 58; 9, 21]. Отже, кримінальний процес у цей час переважно був змагальним, оскільки, як і в Київській Русі, позивач самостійно збирав і надавав суду докази та наділявся широкими процесуальними правами. Водночас уже в Литовському статуті 1566 року з'являються елементи інквізиційного процесу. Так, у деяких випадках Статут рекомендував владі не чекати скарги потерпілого, а самостійно розпочинати слідство [3, 90].

У другій половині XVI століття на території сучасної України утворено Запорозьку Січ. З другої половини XVII – початку XVIII століття у Запорозькій Січі з'являються різні систематизовані законодавчі акти (судебники), але при цьому звичаєве право не втратило чинності [10, 18]. Процес судочинства починався із подання заяви потерпілим. Він мав позовний характер, позивач самостійно збирав усі докази та пред'являв їх суду, на будь-якій стадії позову він мав право відмовитися від нього і укласти мирову угоду. Разом із тим стосовно тяжких злочинів обов'язково передбачалося проведення слідства і відбувався суд, що свідчить про появу слідчого процесу. Представники сторін мали право на адвокатів, так званих прокураторів, що знаходилися при судах [11, 120–121]. Водночас розширювалася сфера застосування розшукового процесу при розслідуванні і розгляді справ про тяжкі злочини [8, 56, 57; 12, 110].

Визначною пам'яткою права України є перший кодекс українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, який хоча і не був затверджений, але широко застосовувався. Вивчення цього документа свідчить про те, що, як і раніше, основне місце в процесі належало судовому розгляду, однак процес збирання та надання суду доказів мав змагальний характер. Зокрема, у главі 8 було встановлено порядок

судового процесу, доказування, а також статус сторін. Артикул 1 цієї глави визначає, що сторонами є чолобитник та відповідач, при цьому чолобитник повинен до початку суду встановити, якими письмовими документами або достовірними відомостями підтвердити свою заяву; знайти свідків, які «смогут по совести засвидетельствовать» та «не в соре с ответчиком», а також чи немає інших перешкод бути свідками. Відповідачу, в свою чергу, «надлежит размышлять, виноват ли он в том, чего на нем искать челобитчик намерен» і якщо він не визнає себе неправим, повинен передбачити, чим себе виправдати перед чолобитником [13, 112]. Пункт 3 артикулу 12 встановлює обов'язок чолобитника надати копію чолобиття відповідачу та отримати від нього розписку про її отримання. Джерелами обвинувальних та виправдувальних доказів було визначено: 1) добровільне зізнання; 2) письмові докази; 3) показання свідків; 4) присягу; 5) розшук, катування [13, 125–129].

У XIX столітті поступово змінювалась роль суду, який вже не лише спостерігав за сторонами, але й активно досліджував обставини справи. На зміну обвинувальному прийшов процес розшуковий, головною ознакою якого була наявність спеціального державного органу, що виконував функцію кримінального переслідування. Розслідування злочинів проводилося у формі інквізиційного процесу: для порушення справи достатньо було підозри, а для перевірки цієї підозри виявлявся необхідним особливий етап судочинства – досудове слідство. Для виконання функції досудового провадження ще у XVIII столітті створений орган таємного розшуку й подальшого обвинувачення осіб, викритих у вчиненні злочинів [10, 22]. У 1860 році введено інститут судових слідчих, одночасно затверджено Наказ судовим слідчим та Наказ поліції щодо провадження дізнання стосовно подій, які можуть містити злочин або проступок. Не менш важливе затвердження Олександром II Судових статутів, які відображали основні напрями судової реформи та стали основою для регулювання процесуальних відносин у державі.

Зокрема, у Статуті кримінального судочинства 1864 року (СКС) було визначено

но підстави для проведення попереднього слідства і судового розгляду кримінальних справ. СКС містив ряд положень, які свідчили про гарантії прав учасників кримінального судочинства та прояви змагальності. Разом із тим більшість своїх дій слідчий мав право виконувати самостійно, без санкції суду та прокурора за винятком випадків накладення арешту на маєток. Потерпілий та цивільний позивач під час попереднього слідства не мали права користуватися послугами адвоката, а застосування запобіжних заходів було виключною прерогативою слідчого [14, 295–315]. Крім того, в ст. 491 Статуту передбачалася можливість оскарження будь-якої слідчої дії, яка порушує або обмежує право. Водночас, як зазначає О.І. Чистяков, скарги стосувалися не сутності попереднього слідства, а лише умов його правильного провадження [14, 321]. При цьому скарги на дії поліції приносилися прокурору, а на дії слідчого – окружному суду (ст. 493).

Встановлені СКС норми діяли на території України до 1917 року. У 1917–1920 роках відбувалося становлення нового кримінально-процесуального права, що відрізнялося від права дореволюційної Росії та інших держав. У зазначений період першим нормативно-правовим актом з питань судочинства стала прийнята Центральною Радою 5 березня 1918 року «Інструкція військовому революційному суду», згідно з якою попереднє слідство не проводилось, а суд не був постійно діючою установою і формувався відразу після надходження інформації про вчинення злочину, вирок суду не підлягав касаційному та апеляційному оскарженню. Також у цей період прийнято закони, які визначали порядок розгляду військових справ у судах, а попереднє слідство було відсутнє [15, 168–171].

З 10 березня 1919 року Україна увійшла до складу СРСР і проголошена Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР). До прийняття Кримінально-процесуального кодексу (КПК УРСР) у 1922 році основні аспекти судочинства регулювалися положенням «Про народний суд Української Радянської Соціалістичної Республіки» від 26 жовтня 1920 року. Науковцями зазначене положення розглядається як інкорпора-

ція та початкова кодифікація законодавчих норм кримінального судочинства. Надалі його норми використовувалися при підготовці першого КПК УРСР [16, 82; 17, 40]. В УРСР в різні часи діяли три кримінально-процесуальні кодекси – 1922 року, 1927 року та 1960 року. За КПК УРСР 1922 року попереднє слідство переважно мало обвинувальний характер, зокрема, запобіжні заходи застосовувалися слідчим або прокурором (статті 146, 149, 151); рішення про проведення слідчих дій, пов'язаних із обмеженням прав громадян, приймалося слідчим або прокурором; у випадку застосування запобіжних заходів до підозрюваного він міг перебувати у цьому процесуальному статусі до 14 діб без пред'явлення обвинувачення; скарги на дії органів дізнання подавалися та вирішувалися прокурором, який здійснював загальний нагляд за провадженням дізнання (ст. 109) [18, 7–30].

Прийнятий 20 липня 1927 року КПК УРСР ще більше обмежував права учасників кримінального провадження. У 1934 році прийнято постанову «Про внесення змін в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік», згідно з якою вносилися зміни щодо розслідування та розгляду справ терористичного характеру проти представників радянської влади [19, 10–11]. Відповідно до цієї постанови КПК УРСР доповнено статтями 225-1, 225-2, що скорочують строк, відведений на вручення обвинуваченому обвинувального висновку (у справах про терористичні організації та терористичні акти проти представників радянської влади; у справах про контрреволюційне шкідництво та диверсії обвинувальний висновок вручається обвинуваченому за одну добу до розгляду справи в суді) [20, 11–76]. 28 грудня 1960 року прийнято третій КПК УРСР, який діяв на території України (зі змінами) до 19 листопада 2012 року.

У 1991 році після здобуття незалежності, в Україні почала створюватися власна правова система і формуватися нове законодавство. 28 червня 1996 року прийнято Конституцію України, у ст. 129 якої однією із засад судочинства проголошено змагальність сторін та свободу в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. У 2001 році в КПК Укра-

їни внесено ряд змін, у тому числі його доповнено ст. 16-1, яка встановлювала змагальність і диспозитивність. Натомість ця норма стосувалася лише стадії судового розгляду кримінальної справи. На стадії досудового слідства було запроваджено окремі змагальні елементи. Зокрема, посилюлася роль суду у забезпеченні конституційних прав громадян. Проведення процесуальних дій, які обмежують зазначені права людини, таких, як забезпечення цивільного позову та можлива конфіскація майна, обрання і продовження дії запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, направлення обвинуваченого на стаціонарну експертизу, віднесено до компетенції суду (статті 126, 165-2, 165-3, 205 КПК України). Також цим законом передбачено можливість оскарження до суду окремих дій та рішень органу дізнання, слідчого, прокурора (статті 52-5, 106, 236-2, 236-6, 236-8 КПК України) [21]. І лише прийнятий 13 квітня 2012 року чинний КПК України встановив дію принципу змагальності сторін на стадіях досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження.

Таким чином, на сучасній території України становлення змагальності як форми кримінального процесу почалося за часів Київської Русі, в IX–X століттях. Відтоді і до початку XVIII століття тип кримінального процесу характеризувався як обвинувально-змагальний, при цьому до XV століття стадії попереднього слідства як такої не було, тому досудові відносини сторін порівнюються з досудовим провадженням. З XVIII століття до 2001 року досудове слідство мало обвинувальний характер, хоча в кожному періоді можна виділити окремі змагальні ознаки. У 2001 році, після внесення змін до КПК України 1960 року, досудове слідство набуло обвинувально-змагальної форми. Вперше принцип змагальності сторін нормативно закріплений в 1996 році в ст. 129 Конституції України та у 2001 році в ст. 16-1 КПК України, хоча його застосування було передбачене переважно на стадії судового розгляду кримінальної справи. Натомість у ст. 22 чинного КПК України визначено дію принципу змагальності сторін та свободи в поданні ними до суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості на всіх стадіях кримінального провадження.

Список використаних джерел:

1. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Изд. 5. – СПб. – К.: Изд. книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1907. – 696 с.
2. *Стецюк Б.Р.* Досудова стадія юридичного процесу в Давньоруській державі / Б.Р. Стецюк // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 665–669 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012_2/12cbrvdd.pdf
3. *Музиченко П.П.* Історія держави і права України: навч. посіб. / П.П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і допов. – К.: Знання, 2007. – 471 с.
4. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М.: Юридическая литература, 1984. – 432 с.
5. *Чельцов-Бебутов М.А.* Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / М.А. Чельцов-Бебутов. – СПб.: Равена, Альфа, 1995. – 846 с.
6. *Стецюк Б.Р.* Особливості процесуального права Великого князівства Литовського на українських землях (друга половина XIV – друга половина XVI століть) // Право і безпека. – 2012. – № 3(45). – С. 74–78.
7. *Немировська О.В.* Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.В. Немировська. – К., 1999. – 175 с.
8. *Маляренко В.Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / В.Т. Маляренко. – Х., 2005. – 449 с.
9. *Рогальська В.В.* Змагальність у досудовому провадженні (за матеріалами діяльності слідчих підрозділів органів внутрішніх справ): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.В. Рогальська. – Дніпропетровськ, 2012. – 241 с.

10. *Татаров О.Ю.* Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): моногр. / О.Ю. Татаров. – Донецьк: ТОВ «ВПІ «ПРО-МІНЬ», 2012. – 640 с.
11. *Фойницький І.Я.* Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. / И.Я. Фойницький; под ред. А.В. Смирнова. – Т. 1. – СПб.: Альфа, 1996. – 607 с.
12. *Бойко І.Й.* Держава і право Гетьманщини / І.Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – 110 с.
13. Права, за якими судиться малоросійський народ: пам'ятки політико-правової культури України / упоряд. Шемшученко Ю.С., Вислобокова К.А. – К.: Національна академія наук України, 1997. – 547 с.
14. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под. общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1991. – Т. 8. Судебная реформа. – 496 с.
15. *Землянська В.В.* Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського та Директорії: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Землянська. – Львів, 2002. – 191 с.
16. *Стецюк Б.Р.* Основні стадії кримінального процесу УСРР на початку 1920-х рр. / Б.Р. Стецюк // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 4(63). – С. 37–43.
17. *Землянский П.Т.* Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы Советской власти (на материалах УССР) / П.Т. Землянский. – К.: Типография МВД УССР, 1972. – 306 с.
18. УССР. Законы. Уголовно-процессуальный кодекс. – Х.: Юридическое издательство Наркомюста УСРР, 1925. – 119 с.
19. *Місінкевич Л.Л.* Законодавчі засади репресивної політики радянської влади в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття / Л.Л. Місінкевич // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1(45). – С. 5–14.
20. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, затверджений постановою Центрального Виконавчого Комітету Української РСР від 20 липня 1927 року: офіційний текст зі змінами і доповненнями станом на 1 жовтня 1944 року, з додатками і постатейними матеріалами. – К.: Українське державне видавництво, 1944. – 251 с.
21. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 21 червня 2001 року № 2533-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2533-14/page>

Кіра ЛИСЕНКОВА

РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН У ДОСУДОВОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Досліджено становлення та розвиток принципу змагальності сторін у досудовому кримінальному провадженні в законодавстві України. Розглянуто змагальність як форму та принцип кримінального процесу. Проаналізовано стадію досудового розслідування відповідно до принципу змагальності сторін на кожному історичному етапі. Визначено нормативні положення, які свідчать про змагальний характер досудового кримінального провадження.

Ключові слова: принцип змагальності сторін; змагальна форма кримінального процесу; досудове провадження; попереднє слідство.

Кіра ЛЫСЕНКОВА

РАЗВИТИЕ ПРИНЦИПА СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ СТОРОН В ДОСУДЕБНОМ УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Исследованы становление и развитие принципа состязательности сторон в досудебном уголовном производстве в законодательстве Украины. Рассмотрена состязательность как

форма и принцип уголовного процесса. Проанализирована стадия досудебного расследования согласно принципу состязательности сторон на каждом историческом этапе. Определены нормативные положения, которые свидетельствуют о состязательном характере досудебного уголовного производства.

Ключевые слова: принцип состязательности сторон; состязательная форма уголовного процесса; досудебное производство; предварительное следствие.

Kira LYSENKOVA

DEVELOPMENT OF THE ADVERSARIAL PRINCIPLE IN PRE-TRIAL CRIMINAL PROCEEDINGS

Studied the formation and development of the adversarial principle in the pre-trial criminal proceedings on legislation of Ukraine. Reviewed by adversarial as form and as principle of criminal proceedings. Analyzed the stage of pre-trial investigation on each historical stage through the prism of the adversarial principle. Defined legal provisions which testify of adversarial nature pre-trial investigation.

Keywords: the adversarial principle; adversarial form of criminal proceedings; pre-trial proceedings; preliminary investigation.

